

Lenin kontra Bogdanov

Mõtteid Vene revolutsiooni filosoofilistest eeldustest

Jaan Undusk

*See, kes kultuuri kuulutab,
see kuulutab juba iseenesest revolutsiooni.*
Friedebert Tuglas¹

"Machi languse ajaloo areenil, ja seda iseäranis Prantsusmaal, põhjustas ilma vähi-
magi kahtluseta esmajoones Lenini pamflett "Materialism ja empiriokrititsism",
kus vene revolutsionäär, andmaks pihta Bogdanovile, võttis sihikule Machi ja
Avenariuse."² See on prantsuse uurija tähelepanu vääriv lause, mis nõuab edasist analüüsi.
Lahutagem probleem kaheks pooleks. Esiteks huvitab meid vene vasakpoolsete mõtleja-
te roll kogemuskriitilise filosoofia (empiriokrititsismi) arenguloos. Teiseks aga püüdkem
uurida, miks võttis Lenin, praktilise mõistusega inimene, ette nii suurejoonelise sõjakäigu
näiliselt nii elukauge mõttesuuna vastu, mis, tõsi küll, oli vene sotsialistide seas saavutanud
ootamatult elava vastukaja.

Mach ja Avenarius

Jutt käib niisiis proletariaadi diktatuuri tulevase juhi Vladimir Uljanovi (V. I. Lenini) 38.
eluaastal põhiliselt Genfis kirja pandud suurest filosoofilis-kriitilisest traktaadist "Materia-
lism ja empiriokrititsism", mis ilmus 1909. aastal Moskvas VI(adimir) Iljini varjunime all ning
mida iga Nõukogude ajal õppinud tudeng peaks valitud peatükkide tasemel lausa une pealt
tundma – ehkki ta seda raamatut oma mõistetava poliitilise trotsi, maksi-leksi ainete õppe-
jõudude küündimatuse, ent ka lihtsalt filosoofilise laiskuse tõttu üldjuhul isegi sel määral ei
valda, et osata nimetada isikuid, keda Lenin oma kempluskirjas materdada võtab: austria
füüsik ja filosoof Ernst Mach (1838–1916), šveitsi filosoof Richard Avenarius (1843–1896),
prantsuse matemaatik ja filosoof Henri Poincaré (1854–1912), inglise matemaatik Karl
Pearson (1857–1936), Tartu ülikooli lõpetanud baltisaksa keemik ja filosoof ning selsamal
1909. aastal Nobeli laureaadiks kroonitud Wilhelm Ostwald (1853–1932), saksa füüsik ja filo-
soof Hermann v. Helmholtz (1821–1894), vene kaasaegsed filosoofid Vladimir Bazarov (teg.

¹ F. Tuglas. [Arvustus teosele: E. Vilde. Lunastus. Tartu, 1909]. – Eesti Kirjandus 1910, nr. 7, lk. 299. See
iseenesest – ja just tollal! – väga bogdanovlik ja Tuglase poolt sõrendatult kirjutatud lause on teksti kõigist
järgnevatest trükkidest kustutatud. Et Tuglas nooruspäevil Bogdanovi ideedega tutvunud oli, sellele vihjab ta
kirjutises "Noor-Eesti 1903–1905" (Kümme aastat: Noor-Eesti 1905–1915. Tartu, 1918, lk. 15. Vt. ka: F. Tuglas.
Kogutud teosed 9: Kriitika V. Kriitika VI. Tallinn, 2001, lk. 13).

² Y. Kobry. Ernst Mach et le "moi insaisissable". – Vienne 1880–1938: L'apocalypse joyeuse. Sous la direction
de J. Clair. Paris, 1986, lk. 124.

Rudnev, 1874–1939), Aleksander Bogdanov (teg. Malinovski, 1873–1928), Pavel Juškevitš (1873–1945), Anatoli Lunatšarski (1875–1933), Viktor Tšernov (1876–1952) jt., taustategelastena klassikalisest idealismist veel George Berkeley, David Hume, Immanuel Kant ja Johann Gottlieb Fichte. Ning paljud-paljud teised filosoofiliselt märkimisväärsed isikud.

Lenini raamat annab tunnistust aukartust äratavast teemakohasest lugemusest, mida ta käis täiendamas ka Briti Muuseumi raamatukogus Londonis, ning kadestatavalt kiirest haaramis- ja formuleerimisvõimest. Sõim ja sarjamine filosoofilise arutelu saatjana üllatas juba kaasaegseid, ent rajas teed iseloomulikule leninistlikule filosofoerimisstiilile, mida on koolitanud varajased Marx ja Engels; samas ehitab Lenin oma teose üles tõelise retoorilise talendiga nagu põnevusjutu, suutes anda oma argumentidele maksimaalse kandvuse. Suured tsitaadilaamad moodustavad tollase moodsa filosoofia antoloogia – ning võib-olla et üleüldse parima sissejuhatuse 19.–20. sajandi vahetuse mõjukatesse tunnetusteoreetilistesse vooludesse.

Lenini raamatu tähtsus filosoofia ajaloos tulenebki sellest, et temas töötati välja marksistliku tunnetusteooria dogma – leninlik peegeldusteooria. Marx ja Engels olid marksismi aluse rajanud valdavalt ajaloolisse materjali ehk ajaloolist materialismi arendades; Engelsi poolt sisse juhatatud, ent suhteliselt hooletusse jäetud tunnetusteoreetilise valdkonna reserveeris nüüdsest endale Lenin dialektilise materialismina. Ühes sellega omandas ta Georgi Plehhanovilt – diamati mõiste leiutajalt ja ainsalt, keda Lenin tunnetusteoorias peale Marxi ja Engelsi aktsepteeris (kui Plehhanovi ajutine hieroglüüfide-teooria ära unustada) – vene marksismi paavsti mantli. Marksistliku tunnetusteooria suhtelist süütust arvestades ja silmas pidades ka seda, et vene sotsialistid, eriti just Bogdanov, olid selle uut allikat (vaimustunult!) hakanud nägema Machi ja Avenariuse filosoofiates, pidi Lenin kogemuskriitika põhilauseid ükshaaval lahti harutama, et neid ridamisi kummutada. Igatahes soovitatakse Machi, Avenariuse, Bogdanovi jt. kogemuskriitikute tundmaõppimist siiaaani alustada Lenini käega tehtud tsitaatide valikust, millel on kahtlemata olnud tõlgenduslikku kooli, seega üldse empiriokriitilist paradigmat loov tähendus. Eriti aktuaalne oli see soovitus ajal, mil empiriokriitikute tööd olid muutunud bibliofiilseks harulduseks või poliitilistel kaalutlustel kättesaamatud. Et tuua rõöpne, ehkki magedam näide kodumailt: umbes niisamuti aitas Juhan Sütiste filipika arbutate luulevennaskonna vastu, “Meie uusromantika pärapoesia” (1940), tutvustada ja kinnistada Heiti Talviku ja tema sõprade panust eesti luuleloos ajal, mil nende looming oli põlu all. Oponendid on koolkondade kujunemise hädavajalik tegur. Ent ühtlasi tuleb arvestada, et kui kriitika on tõhus, siis on tema poolt koolkondlikuks tervikuks koondatud vaimuelu avaldusi ka märksa kergem kõige täiega üle parda heita. Kollektiiviks liidetud paradigmat – alati teatud mõttes vulgarisatsiooni – saab eitada hõlpsamini kui välja-paistvat isiksust tema paratamatus individuaalses sügavuses. Seda kriitilist aksiooni oli Lenin vilunud poleemikuna varemgi tarvitanud. “Materialismi ja empiriokrititsismiga” saavutas ta ilmselt oma suurima ideoloogilise võidu euroopalikus mõttes, suutes ühena viimastest serveerida naiivset materialismi lihtsa ja enesestmõistetava tõena. Või kas oligi see tingimata materialism, mille eest ta viimaks võitles? Olgu see käesoleva vaatluse sihtküsimus.

Mis meid prantsuse uurija ülaltoodud tsitaadis siiski kõigepealt üllatab, see on retseptioonilooline kaal, mille too omistab kunagise esibolševiku ainsale filosoofilisele traktaadile. Tema järgi on just Lenini “Materialism ja empiriokrititsism” suutnud Prantsusmaal (ent mitte üksnes seal) põhjustada Machi filosoofilise maine allakäigu. Lenini võitlus lihtsate materialistlike põhimõtete eest (laadis ’mateeria on inimlikust tunnetusest sõltumatu esmane objektiivne reaalsus – ja *basta*’) näis siis vähemalt mingil ajal ja mingites ringkondades edukalt tagasi tõrjuvat 20. sajandile omaseks saanud relativistlikku mõtlemisviisi, mille üks ettevalmistajaid oli just Ernst Mach. Siiski saab see väide kehtida põhiliselt 1920.–1930. aastate kohta, mil “Materialism ja empiriokrititsism” pärast teist trükki 1920. a. ja pärast

selle autori surma 1924. a. leidis Kommunistliku Internatsionaali poolt kanoniseerituna tee Lääne suurrahvaste juurde.

E. Mach ei lugenud end ise filosoofide kilda ning väitis sõnastavat üksnes tunnetuslikke printsiipe, mida ta teadlasena pidas tarvilikuks spekulatiivsetest eelarvamustest hoidumisel. Ka Avenariuse siht oli esmajoones tunnetusliku metodoloogia väljatöötamine. Avenarius kui puhtamat sorti filosoof taanduski pärast suhteliselt kiiret tähelendu aktuaalse mõtteteaduse horisondilt, Machi maine osutus püsivamaks suuresti tema panuse tõttu uut moodi mõtlevasse füüsikasse. Asi ei olnud muidugi mitte selles, et Mach ja Avenarius oleksid materialistliku filosoofia edusammude poolt "ületatud", kui ka Lenin oma praktilise mõistuse jõuga suutis kogemuskriitika suhtes umbusaldust tekitada. Kõrgfilosoofilisel tasemel olid Mach ja Avenarius lihtsalt uue relativistliku tunnetuslaadi tüüpilised eelkäijad, kelle panus sulas orgaaniliselt järeltulijate edusammudesse, ilma et eelkäijate tulemusi oleks tühistatud. Näiteks pühendab fenomenoloogia rajaja Edmund Husserl oma "Loogiliste uurimuste" esimese köite (1900) üheksanda peatüki Machi ja Avenariuse mõtlemise ökonoomia printsiibi puhastamisele psühholoogiast ja empirismist. Seda ei saada mitte üksnes kriitika, vaid ka tänu tehtu eest. Machi mõju nn. Viini ringi loogilistele empiristidele on laialt teada, mitte asjata ei nimetanud nad end ise Ernst Machi Ühinguks.

Mach visandas oma kirjutistes relatiivsusteooria filosoofilisi eeldusi (aja ja ruumi ning massi mõiste suhtelisus), millest tõukudes ehitas Albert Einstein üles oma enneolematuid matemaatilisi mudeleid. Einstein isiklikult sõnastas Machi raskusjõuteooriast lähtudes nn. Machi printsiibi ja rõhutas austria mõtleja alustrajavat mõju oma loomelaadi väljakujunemisel.³ Võimalik, et veelgi tugevam oli Machi mõju ühiskonna psühholoogilistele ja esteetilistele mehhanismidele, seda tänu ka mõnele tema ideid andekalt esteetikasse rakendavale esseistile, nt. kaasviinlasele Hermann Bahrile, kes ristas Machi "impressionismi filosoofiks".⁴

Mach taotles lõpuniviidud monismi kogemuse mõiste varal, ühte ja ainsat inimlikku reaalsust, mida ei jaotataks kunstlikult kaheks, ideaalseks ja reaalseks osaks, mateeriaks ja teadvuseks.⁵ Kõik, mis mul maailmast on olemas, on minu kogemus, midagi muud pole ei minul ega maailmal endal. Kõike füüsilist tajun ma psüühilisena, kõik psüühiline talitleb füüsilistest aistingutest tingitud vormides ja leiab neis taas väljundi. Asi on see, mida ma temast aistida, mõelda, teha suudan – ja ainult see; asjal ei ole mingit reaalsuse ülejääki väljaspool minu kogemust. Ta ei ole mulle ette antud enne minu aistilist aktiivsust. Maailm muutub üksnes minu kogemuse muutudes jne. Mach rääkis asjade kui substantσιαalsete ühikute tühistumisest ja lõppeks ka inimese enese Mina kaost: asjad pole muud kui meie aistingute, s. t. lõhnade värvide jne. suhteliselt püsivad kompleksid ning minu Minagi on vaid aistingute voolus moodustuv kogemuste kompleks, tajude ja elamuste tulemist ja minemist registreeriv väli, paik kokkuleppelises aegruumis, kus seirata meeleliste impulsside vaheldumist. Ühesõnaga, Mina kui sellist ei ole olemas, Mina on mõtlemise ökonoomiast tulenev mõiste, üldistusteks vajalik termin, mitte isiksuse reaalne kese.

Kui lähedale astub see kõik kas või Jacques Derrida 20. sajandi teisel poolel arendatud dekonstruktsiooni-ideele, mille kohaselt tekst (kui Mina) osutub olema paik, mille koordinaadid pole määratud mitte teksti autori poolt sellesse sisse kirjutatud tähendusega, vaid lugeja võimega jälgida keeleliste struktuuride (täenduslike erisuste) mängu ja tuletada

³ Üldarusaadavalt selle kohta vt.: M. Gardner. Relatiivsusteooria miljonitele. Tlk. E.-R. Tamm. Tallinn, 1968, lk. 111–117.

⁴ Vt. H. Bahr. Dialog vom Tragischen. Berlin, 1904, lk. 96–101, 112–114.

⁵ Machi kolleeg Viini ülikoolist, Wilhelm Jerusalem nimetab empiriokrititsismi kõigi aegade kõige järjekindlamaks monistlikuks süsteemiks. Jerusalemi ülevaade empiriokrititsismist, üks esimesi, on siiani vist ka ainus tõsisem, mis eesti keeles Lenini kõrval võtta (W. Jerusalem. Sissejuhatus filosoofiasse. Tlk. H. Reiman. Tallinn, 1922, lk. 89–92).

sellest peatumatult uusi tähendusi. Mach räägib fenomenide ehk teadvussisalduste peatumatust mängust, mille tinglikku toimumispaika nimetatakse Minaks, Derrida räägib tähenduslike erisuste mängust, mille tinglikku toimumispaika nimetatakse Tekstiks. *Das Ich ist unrettbar* – nii kõlas Machi kuulus loosung, 'Mina ei ole päästetav', millele ta lisas juurde: "Minale, mis juba individuaalses elus mitmeti varieerub, ning mis unes või vaatlusse, mõtteisse vajunult, ja just õnnelikemal hetkil võib osaliselt või täiesti puududa, ei maksa siis enam erilist tähtsust omistada. [– – –] Seeläbi saavutatakse vabam ja kirkastunum elukäsitlus, mis välistab nii hoolimatuse võõra Mina kui ka ülehindamise omaenese Mina suhtes."⁶ Selle positivistlikult mõeldud, aga müstiliselt kõlava kuulutuse esmaseks kajastuseks kirjanduses olid impressionistlikud muljetetulvad või karakterite asendumine teadvuse vooluga, lõppeks ka postmodernistlik Autori (ehk kirjutava Mina) surm lugeja tõlgendusliku suva all Roland Barthes'i mahitusel.

Empiirikrititsism, bolševism, dadaism

Ent see kõik oli veel tulevikumuusika ning vene marksiste ei huvitanud 1905. aasta revolutsiooni aegu esmajoones mitte Machi filosoofia esteetilised järeldused, vaid kadunuks kuulutatud individuaalse Mina ladestumine kollektiivsesse teadvusse. Oma "Teesid Feuerbachi kohta" (kirjut. 1845, avaldatud alles 1888), kus kogu tunnetustegevus määratletakse sotsiaalse praktikana ja mis A. Bogdanovile said tema filosoofilise tegevuse taskupiiblikuks, oli Karl Marx lõpetanud lausega, et "filosoofid on maailma ainult mitmeti *tõlgendanud*, kuid asi seisab selles, et teda *muuta*"⁷. Machi filosoofia külgetõmbejõud marksistlike intellektuaalide jaoks saigi alguse sellest, et kustutades klassikalise eraldusjoone mateeria ja teadvuse, asja ja aistingu vahel ning muutes iga ülemineku psüühilisest reaalsusest füüsilisse vaid "mõtlemise ökonoomiast" tulenevaks kokkuleppeks, anti põhjust kõnelda materiaalse maailma hõlvamisest intellektuaalsete vahenditega, mateeria ning inimliku tahtmise ja võimise, Mina ja massi senisest suuremast ühtsusest. Piir mõtlemise ja maailma vahel muutus avatuks ning ühes sellega avardusid maailma muutmise perspektiivid.

Siin peitus suur varu uue parema ühiskonna ülesehitamisel. Eriti 1905.–1907. a. mateeria käärimise, s. t. Venemaa rahvamassides lahvatanud Browni liikumise taustal. Muide, just 1905. aastal avaldas Einstein oma erirelatiivsusteooria kavandi (20. sajandi kõige kuulsama teadusteksti) kõrval ka põhjaneva käsitluse Browni liikumisest, s. t. aineosakeste kaootilisest, aga samas väliste teguritele allumatust liikumisest gaasis või vedelikus. See oli otsekui allegooria aine liigutamisest vaimu varal. Vene marksistid olid asunud Machi tunnetusteooriat ümber sõnastama sotsiaalse käitumise metodoloogiks ning tegelikult alles Venemaal vormus umbes aastail 1904–1909 "empiirikriitiline" koolkond, millel oli juba selge ühiskondlik väljund. Selle eelkäijaks oli Vladimir Lessevitš (1837–1905), keda Lenin ei nimeta mitte ainult esimeseks, vaid õrritavalt ka suurimaks vene empiirikriitikuks,⁸ selle põhikehaks aga ülal mainitud seltskond. 1908. aastal ilmunud vene empiirikriitikute manifestilaadne koguteos "Esseid marksismi filosoofiast", mis tähistas koolkonna tegevuse kõrgpunkti ja laskis kogu uuemat vene marksismi paista kogemuskriitikana, oli viimane tilk Lenini kannatustekarikasse. Maksim Gorki kodus kaunil Capri saarel ütleb ta

⁶ E. Mach. *Die Analyse der Empfindungen und das Verhältnis des Physischen zum Psychischen*. Nachdruck der 9. Aufl. (1922). Darmstadt, 1991, lk. 20.

⁷ K. Marx. *Teesid Feuerbachi kohta*. – K. Marx ja F. Engels religioonist. Tallinn, 1963, lk. 54. Eestikeelses tõlkes seisab siin Marxi *interpretiert* vastena traditsiooniliselt *seletanud*, mille olen asendanud sõnaga *tõlgendanud*.

⁸ V. Lenin. *Materialism ja empiirikrititsism: Kriitilisi märkmeid ühe reaktsioonilise filosoofia kohta*. Toim. J. Saat. Tallinn, 1946, lk. 45.

Bogdanovile, Bazarovile ja Lunatšarskile otse näkku, et hoolimata ühisest bolševistlikust parteilisusest lähevad nende teed filosoofiliselt lahku. Filosoofina liitub Lenin Plehhanovi ja teiste menševikega.

Ent empiriokriitilised bolševikud olid omamoodi õnnelikud mõtlejad. Nende jaoks ei olnud enam olemas tuima ja vägivaldset mateeriat, mis oleks olnud vanem ja võimsam kui inimene. Ei olnud allakäinud naisena maas losutavat tsaaririiki, mille füüsiline passiivsus vaheldus hüsteeriliste tõmblustega. Mateeria oli muutunud sotsiaalseks, vaimule erksalt reageerivaks kaasaks. Materiaalsus osutus olema minu enese mõtlemise, tajumisoskuse, kogu ühiskonna sotsiaalse praktika summa. Uue inimese alus oli tema uuelaadsesse sotsiaalsesse kogemusse haaramine ja selleks sai kaasa aidata kõigi intellektuaalsete ja sotsiaalsete vahenditega. Ei pidanud ootama jääma pelgalt terasetoodangu kasvu. Ei olnud esivanemate või seisuse poolt ette määratud türanniseerivat Mina, millele fataalselt alluda või millest tõukuda. Mina võis nüüd olla minu enese kogemuse, eelkõige minu sotsiaalse suhtlemise kogemuse üha täienev rikkus. Aristokraatne käsk ja kodanlik individualism suubusid ühiskondlike kokkulepete faasi. Kui Mach lahustas Mina aistinguis, siis marksistlikud empiriokriitikud lasksid sel laiali valguda proletaarse massi ühisteadvusse. On selge, kui tähtsaks muutusid säärases “empiriokriitilises ühiskonnas” lõppeks propaganda, pedagoogika, kunst ja kirjandus, mida Nõukogude riik tõepoolest ka kuni oma lõpuni privilegeeritud korras toetas – ning milliseks tootlikuks jõuks sai ideoloogia, mis vabanes tootmissuhete tuletise rollist. Aastail 1917–1932 tegutsenud Proletkulti ehk proletaarsete taidurite koondise 400 000 töölisajus sündinud luuleloomet ohjas uue kosmilis-proletaarse kujundlikkuse abil ideoloogiliselt just empiriokriitik Bogdanov.⁹ “Kunst organiseerib sotsiaalset kogemust elavate kujundite varal mitte ainult tunnetuslikus sfääris, vaid ka tunde ja püüdluste sfääris. Seetõttu on ta kollektiivsete jõudude organiseerimise võimsaim vahend,” öeldi Proletkulti esimese ülevenemaalise konverentsi resolutsioonis 1918. aastal, milles annab selgelt tooni bogdanovlik mõtte- ja sõnastusviis.¹⁰ Bogdanov oli seisukohal, et kõigepealt tuleb töölisklassi maailmatunnetusest lähtuvalt ümber struktureerida ühiskondlik kogemus ja alles seejärel üle võtta poliitiline võim – kõigepealt luua uus inimene ja alles siis ehitada talle riik. Lenin, vastupidi, rääkis töölisklassi poliitilise võitluse ja võimuhaaramise esmasusest ning alles pärast seda läbiviidavast kultuurirevolutsioonist.

Vene intelligents ei omandanud oma empiriokrititsismi-õppetunde siiski mitte kõigepealt Machilt, vaid suuna teise tähtsama esindaja Richard Avenariuse juurest ringirada Machini jõudes; just Avenariuse lähikonnas võeti kasutusele ka mõiste empiriokrititsism. Kui Mach oli viinilikult välgatuslik ja hea stilistikäega, siis Avenarius oli saksapäraselt süstemaatiline, mõjudes vene emotsionalistidele esiotsa tõsisema mõtlejana. Kindlasti oli oluline ka see, et kui Machi peeti “idealistiks”, siis Avenariust “realistik”.¹¹ Avenarius luges aastast 1877 kuni surmani 1896 induktiivset filosoofiat Zürichi ülikoolis, samas linnas, kus 1900. a. lõpetas kuulsa tehnikaülikooli Einstein. Just Zürichi ülikool, kus hiljem õppis ka Mihkel Martna, kujunes vene intelligentsi armastatud koolituskohaks – nii nagu Šveits üheks vene paguluse keskustest – ning just Avenariuse loengutelt võtsid vene marksistid kaasa oma esmase huvi saksa kogemuskriitika vastu.¹² Nii näiteks tõttab 1894.

⁹ Selle kohta vt.: Z. A. Sochor. *Revolution and Culture: The Bogdanov-Lenin Controversy*. Ithaca – London, 1988, lk. 125–157; D. Grille. *Lenins Rivale: Bogdanov und seine Philosophie*. Köln, 1966, lk. 177–189.

¹⁰ *Literaturnoe dvizhenie sovetskogo èpoxi: Materialy i dokumenty*. Xrestomatija. Moskva, 1986, lk. 27.

¹¹ Vt. nt.: A. Bogdanov. *Èmpiriomonizm: Stat'i po filosofii*. Moskva, 2003, lk. 5.

¹² M. Heidelberger. *Empiriokritizismus*. – *Enzyklopädie Philosophie*. Hrsg. H. J. Sandkühler. Bd. 1. Hamburg, 1999, lk. 317; M. Diersch. *Empiriokritizismus und Impressionismus: Über Beziehungen zwischen Philosophie, Ästhetik und Literatur um 1900 in Wien*. Berlin, 1973, lk. 204 (Diersch väidab, et Avenariuse loenguid külastasid A. Bogdanov ja N. Valentinov, mis ei pea paika).

Lenin mustadega malet mängides kaotusseisus Bogdanovi vastu M. Gorki kodus Capri saarel aprillis 1908. Pealtvaatajad pildil vasakult: A. Ignatjev (pooleldi kaadris), V. Bazarov, I. Ladõžnikov, M. Gorki, Gorki kasupoeg Z. Peškov ja Bogdanovi naine Natalja.

Sama pildi nõukogude versioon aastast 1961. Ignatjev ja empirio-kriitik Bazarov on vasakäärelt elimineeritud, Lenini keskne asend on kompositsiooniliselt rõhutatud. Fotod raamatust D. Grille. Lenins Rivale. Köln, 1966

aastal Zürichisse Avenariuse seminaridel osalema 19-aastane Lunatšarski, jäädes sinna kuni professori surmani ülejärmisel aastal. Väljasaadetuna Kaluugas 1899. aastal kohtab ta seal juba ees Bogdanovit, kellele arvatavasti vahendab oma muljeid Avenariuse kogemuskriitikast – see on Bogdanovi initsiatsioon selles vallas.¹³ Revolutsiooninaastal 1905 annab Lunatšarski “populaarses esituses”, s. t. omaenda ümberjutustusena välja Avenariuse peateose “Puhta kogemuse kriitika” (“Kritik der reinen Erfahrung”, 1888–1890), mida kasutasid ka mitmed ta parteikaaslased, enne kui jõudis ilmuda Avenariuse teose vene täistõlge (1907–1909).

Lenini põhiliseks paapaigaks oli alates 1903. aastast Genf, kus anti välja ajalehti “Iskra”, “Vperjod” ja “Proletari”; Genfis kohtus Leniniga 1904. aastal Bogdanov, kes lõpetas seal oma “Empiriomonismi” esimese köite, nii nagu Lenin neli aastat hiljem oma “Materialismi ja empiriokrititsismi” – nende kahe teose vahel raksataski kõige ägedama filosoofilise diskussiooni leek vene bolševismis. Selsamal 1904. a. saabus Genfi veel menševik N. Valentinov (teg. Nikolai Volski), kes söötis juba veendunud empiriokriitikuna Leninile ette oma ideelise õpetaja Machi tuntuima teose “Die Analyse der Empfindungen” (“Aistingute analüüs”, 1886). See oli väidetavasti Lenini esmatutvus Machiga, millest põhjustatud vihahoos pani ta paberile nn. memorandumi, üksteist lehekülge kriitilist visandit saksakeelse pealkirjaga “Idealistische Schrullen” (‘idealistikud vigurdused’, väljend on laenatud Engelsilt) – tulevase “Materialismi ja empiriokrititsismi” eo.¹⁴

Zürichisse jõudis Lenin alles 1916. a. kevadel, asudes elama Spiegelgassele, otse dadaistide esimese peakorteri “Cabaret Voltaire”i vastu üle tee; sealsamas Zürichis oleles neil ajal ka eesti esisotsialist M. Martna. “Cabaret Voltaire” oli asutatud sama aasta veebruaris ning 14. juulil – juba Lenini kohal olles – luges Hugo Ball seal ette dadaismi esimese manifesti: “Ma ei taha ühtki sõna, mille keegi teine on leiutanud. Kõik sõnad on teiste leiutatud. Ma tahan iseenese hullamist, ning vokaale ja konsonante, mis selle jaoks passivad.”¹⁵ See asjaolu on hiljem jutuainet pakkunud poliitilise ja esteetilise maailmarevolutsiooni üheaegsest küpsemisest Zürichi rahumeelsel Peegli tänaval. Muuseas, 7. juunil 1917. a. on Ball märkinud oma päevikusse: “Imelik kokkusattumus: samal ajal, kui meil oli Zürichis Spiegelgasse 1 kabaree, elas meie vastas selsamal Spiegelgassel, kui ma ei eksi, siis majas nr. 6, härra Uljanov-Lenin. Ta pidi igal õhtul kuulma meie muusikat ja tiraade, ma ei tea, kas just oma suureks rõõmuks ja rahulduseks. Ja siis, kui meie avasime Bahnhofstrassel galerii, sõitsid venelased Peterburi, et revolutsioon püsti panna. Kas on ehk dadaism kui märk ja žest vastumäng bolševismile? Kas esindab ta vastukaaluks destruktioonile ja lõpuni viidud ettearvestusele maailma täiuslikult donkihhotlikku, sihipäratut ja käsitamatu poolt? Saab olema huvitav jälgida, mis toimub seal ja mis siin.”¹⁶

Ball teeb panuse dadaismi ja bolševismi eluhoiakute vastandlikkusele. Ent asju võib vaadelda ka ühisnimetaja all. Vene empiriokriitikud meisterdasid Machi-Avenariuse tunnetusteooriast sotsialismi metodoloogia. Miks siis ei võinud vene marksistid-leninistid projitseerida dadaistlikku hullamist laiade masside teadvusse? Võib-olla tüdis Lenin mängudest Spiegelgassel ja tõttas Venemaale, et hakata uut maailmaloolist keelt looma elus eneses? Ning dadaismi ja – vene futurismi koolist läbi käinud – Proletkulti poeetilises lingvistikas on palju põhimõtteliselt sarnast, välja arvatud muidugi viimasele oluline proletariaadi kui klassi oletatav spetsiifiline keeleteadvus.

¹³ D. Grille. Lenins Rivale, lk. 117.

¹⁴ A. Volodin. Po povodu odnogo pis'ma F. Adlera È. Maxu. – Materializm i èmpiriokriticizm v Rossii i za rubežom: Novye materialy. Red. M. Abramov. Moskva, 1990, lk. 109–110.

¹⁵ H. Ball. Eroeffnungs-Manifest, 1. Dada-Abend Zürich, 14. Juli 1916. – Dada Zürich: Texte, Manifeste, Dokumente. Hrsg. K. Riha, W. Wende-Hohenberger. Stuttgart, 1992, lk. 30.

¹⁶ H. Ball. Die Flucht aus der Zeit. München–Leipzig, 1927, lk. 172.

Struktureaalne Bogdanov

“Materialismi ja empiriokrititsismi” esmatrükis ei tõstnud Lenin veel Bogdanovit esile oma rünnaku põhilise sihtmärgina. Teose teise trüki (1920) lühikene eeskõne annab aga vastuvaidlematult teada, et raamatu märklaud on nüüdsest Bogdanovi “proletaarse kultuuri” sildi all” propageeritavad “kodanlikud ja reaktsoonilised vaated”.¹⁷ Lisana lülitati teose teise trükki Vladimir Nevski Lenini palvel kirjutatud artikkel “Dialektiline materialism ja surnud reaktsooni filosoofia” – ainult selleks, et veel kord kummutada Bogdanovit.¹⁸ Ülejäänud kogemuskriitilised teoreetikud olid tol ajal juba ühel või teisel moel tasalülitatud. Bogdanov jätkas aga oma ideede arendamist lõpunimineva teoreetilise kirega. Selsamal 1920. aastal oli avaldatud tema Lenini meelest kõige ohtlikuma raamatu “Elava kogemuse filosoofia” (1913) teine trükk, peatselt järgnes sellele veel kolmaski. Raamat oli ohtlik, sest erinevalt teistest Bogdanovi teostest oli see kirjutatud – tollase kõnepruugi järgi – “populaarses” stiilis, s. t. pika filosoofilise essee vormis. Raamatus paiknes ka peatükk “Dialektiline materialism”, kus täiendati Marxi ja Engelsi poolt üle võetud hegellikku dialektikat, hüljates ajast ja arust “idealistik-skemaatilise” tees-antitees-süntees triaadi ning asendades selle “vastuolude kaudu toimiva organisatsioonilise protsessiga”, niisiis iseennast keskkonna mõjul korrigeeriva struktuuri põhimõttega.¹⁹

Aleksander Bogdanov oli kõige väljapaistvam teoreetiline mõtleja vene bolševike seas, ning nõnda nagu üks teine tema parteikaaslasest energetist ja empiriokriitik, Anatoli Lunatšarski, varustatud ka ilukirjandusliku andega. Kui Lunatšarski paistis silma kohati jõulise, ehkki oma poliitilise hõivatus tõttu vähe tähelepanu pälvinud näitekirjanikuna (tema “Vabastatud don Quijote”, 1922, e. k. 1977, on kindlasti üks Mihhail Bulgakovi draamaloomingu rööbiknähtusi), siis kirjutas Bogdanov kaks oma nn. tektoloogilisi ideid propageerivat utopilist romaani, “Punane täht” (1908) ja “Insener Menni” (1912), mis näitasid teed vene nõukogude antiutopilisele ulmeromaanile, nii näiteks Aleksei Tolstoi “Aeliitale” (1922) ja “Insener Garini hüperboloidile” (1925). Bogdanovi esimene, üliõpilasena paberile pandud raamat, “Majandusteaduse lühikursus” (1897), on ka ainuke, mis siiani eesti keelde tõlgitud. Selle andis välja “Noor-Eesti” kirjastus Nikolai Köstneri tõlkes pealkirja all “Lühikene majandusteaduse õpetus” selsamal 1907. aastal, mil Peterburis ilmus ka Hans Pöögelmanni “Majandusteaduse õpetus”. Bogdanovi esimene raamat on ilmsesti tema tõlgituim teos: 1905. a. ilmus ta poola, 1907. a. armeenia, 1909. a. gruusia, hiljem veel vähemasti läti, tatari, ukraina, kasahhi, inglise, saksa ja hispaania keeles.²⁰ Ainsana Bogdanovi teostest andis Lenin sellele üliõpilastööle kõrge hinnangu. Eesti keelde tõlgitud 2000 eksemplari müüdi toona küll suurte raskustega.

Bogdanovi loomingus on eristatud mitut perioodi vastavalt tema vahelduvalle mõistekasutusele, kuid tema tugevate algupäraste joontega mõtlemistüüp on varakult välja kujunenud ning loomingu pilt terviklik. Selle teljeks on kaks peateost, kolmes osas ilmunud monograafiline artiklikogu “Empiriomonism” (1904–1906) ning samuti kolmeosaline “Tektoloogia: Üleüldine organisatsiooniteadus” (1913–1922, hiljem täiendatud trükid). Mõlemad pealkirjad on ühtlasi Bogdanovi filosoofia nimed, mis rõhutavad selle erine-

¹⁷ V. Lenin. Materialism ja empiriokrititsizm, lk. 9.

¹⁸ Ka V. Nevski oli 1904. a. olnud Genfis, kus kohtas esimest korda Leninit ja võimalik et ka Bogdanovit. Hilisem Lenini-nimelise raamatukogu direktor represseeriti 1937 (Dejateli SSSR i revoljucionnogo dviženija Rossii: Ėnciklopedičeskij slovar'. Granat. Moskva, 1989, lk. 561–564).

¹⁹ A. Bogdanov. Filosofija živogo opyta: Populjarnye očerki. Materializm, ėmpiriokriticizm, dialektičeskij materializm, ėmpiriomonizm, nauka buduščego. 3-e izdanie. Petrograd–Moskva, 1923, lk. 216–266.

²⁰ Toetun Bogdanovi valikbibliograafia raamatus: A. Bogdanov. Tektologija: Vseobščaja organizacionnaja nauka. Kn. 2. Moskva, 1989, lk. 332–338.

vaid külgi: esimene lähtumist inimliku kogemuse psüühilisest, füüsilisest ja sotsiaalsest ühtsusest, teine huvi inimtegevuse struktuuraalse, süsteemiteoreetilise mõtestamise vastu. Lisaks neile tasub mainida varasemat raamatut “Tunnetus ajaloolisest vaatepunktist” (1901), mis heiestab Bogdanovi vastuvõtlikkust 19.–20. sajandi vahetusel populaarsele, W. Ostwaldist mõjustatud energetistlikule mõistekasutusele, mida ta jagas mitte ainult mõne parteikaaslase, vaid ka paari sümbolistliku teoreetikuga.²¹ Kõige rohkem loomingulist õhustust sai Bogdanov aga marksistlike tekstide kõrval päris kindlasti Avenariuselt ja Machilt: need on ka “Empiriomonismi” tsiteeritavaimad autorid, lüües üle Marxi ja Engelsi. See on seletatav Bogdanovi kustumatu januga füüsilise ja vaimse koordinatsiooni, mõtlemise ja tegutsemise ühtsuse järele. Bogdanov kirjutas ka eessõna Machi “Aistingute analüüsi” vene tõlkele (1907).

Bogdanovi kireks ongi kõige lühemalt öeldes totaalne, katkestusteta struktuur, ning sellisena on ta tõeline 20. sajandi mõtleja, süsteemiteooria ja küberneetika teerajajaid. 20. sajand kujunes laias laastus strukturalismi sajandiks, poststrukturealistlik lõppmäng (dekonstruktsioon) kaasa arvatud – see viimane oli strukturalismi *non plus ultra*, kuni pükste põlemapanekuni oma jalas. Vaieldamatult aitas sellele tõhusalt kaasa just marksism, mille antropoloogiline mudel oli rõhutatult struktuuraalne: inimene on ühiskondlike suhete, esmajoones tootmissuhete lõikepunkt. Plehhanovi järgi: “tõe kriteerium ei ole mitte minus, vaid väljaspool mind olevates suhetes”²², lõõvamalt: ma ei ole see, mis ma ise endast arvan, vaid see, mida arvavad minust teised – tõde, mis on saanud tõeks kuu- bis massimeedia vulgaarstruktuuraalses ruumis. Ferdinand de Saussure, struktuuraalse keeleuurimise rajaja, 20. sajandi vaimu teine “isa”, taas mees 19.–20. sajandi vahetuse Genfist (!), väitis, et keelesüsteemis puuduvad positiivsed väärtused ning et märk omandab tähenduse üksnes erisuste kaudu, niisiis vastanduses teiste märkidega – siingi näeme toimivat sedasama kollektiivse määratletuse printsiipi. Me ei jõua siinkohal läbi käia 20. sajandi edasisi ideevoole, et jälgida neis struktuuraalse mõtte tööd kuni poststruktuuraalse *world-wide-web*’i-müstikani välja; nõustugem, et see on ülimalt silmatorkav. Mõtlemise ja tegutsemise õigsuse tagatiseks on struktuur, süsteem, opositsioon, koordinatsioon, tolerant- sus, kontekstuaalsus, internatsionaalsus, intertekstuaalsus, interpretatsioon... Just selline struktuursete tolerantide omamoodi naiivne kuhjumine võimaldas teisalt kõige labasemat sorti autoritaarsuse võimulepääsu struktuuride kohal näiteks 20. sajandi poliitilistes režiimides. Ent miks lõppeks mitte ka interneti-põhjalises maailmas, kus ideoloogiline vägivald on lihtsam kui kusagil mujal.

Ärgem unustagem, et 20. sajand hakkas pihta motiiviga “Marx ühes, Nietzsche teises käes, nii teeme rahva tööd”, umbes nõnda nagu õpetaja Miilinõmmel A. H. Tammsaare “Tõe ja õiguse” teises osas (tema prototüübiks olevat Otto Münther). Või nagu kirjutab Christian Morgenstern oma luuletuses “Ladina kvartal”:

*Der eine ruft “Zarathustra”,
der andre “Das Kapital”!*

Marx esindas sotsiaalset strukturalismi, Nietzsche substanttsiaalset individualismi.²³ Marx ja Nietzsche ehk sotsialism ja individualism said ka Eestis alates 1905. aastast maailmavaatelistel otsingute kahe põhitüübi märkijaks ning oli täiesti loomulik, et “Noor-Eesti” individualismi kuulutavad juhtfiguurid (G. Suits, F. Tuglas) olid üht- või teistviisi seotud

²¹ Selle kohta siinkirjutajalt: Sisu ja vormi dialektikat Friedebert Tuglase käsitluses. – Keel ja Kirjandus 1986, nr. 3, lk. 143–146.

²² G. Plehhanov (N. Beltov). Monistliku ajalookäsituse arengu küsimusest. Tallinn, 1949, lk. 209.

²³ Seda viimast olen vaadelnud essee “Preestrita pihtimus: Friedrich Nietzsche ja tema substanttsiaalne mina” raamatus “Maagiline müstiline keel” (Tallinn, 1998).

ka sotsialistliku kihutustööga.²⁴ Teisalt tunnistasid noored sotsialistid oma auvõlga “Noor-Eesti” individualistide ees, kellelt nad said kinnitust isikukeskse lähenemise õigustuseks ka sotsialismis; 23-aastase Hans Kruusi sõnul: “Olime näinud tõdesid ja eluvaateid ainult ekstreemides. Et sotsialism ja individualism täiesti orgaaniliselt ühendatavad on – see jäi silme vahele. Alles järkjärgulise kasvamise teel hakkasime aru saama, et sotsialismi aluseks väga sügav ja omapärane individualism on; hakkasime nägema sotsialismis sotsiaalpoliitilist vormi, individualismis aga selle eetilist sisu. Meie ilmavaateks sai *sotsialistlik individualism*. See tundub nii mõnelegi veel vast absurdina...”²⁵

20. sajandi poliitilised raskused ei tulenenud muidugi sellest, et “sotsialistlik individualism” kui kahe vastanduva ilmavaate süntees oleks olnud filosoofiline absurd. Võib-olla et mõnel pool, näiteks Skandinaavias, teostus see süntees mingil hetkel ja mingil kujul isegi riiklikul tasemel, kui ka tema kultuurilised tagajärjed ei olnud vaimustavad. 20. sajandi poliitilised raskused tulenesid pigem sellest, et oma põhjalt valdavalt struktuuraalseks kujunenud mõtlemine minetas kaitsevõime individualistliku äärmuslikkuse ehk autoritaarsuse suhtes, õieti ka vahendid seda reaalselt tõrjuda. Teisisõnu, sotsialismi ja individualismi kui äärmuste sünteesi asemel tuli ilmsiks nende koeksistents, lihtne – ehkki oma poliitilistes järeldustes paraku üldsegi mitte nii lihtne! – kõrvuti olek ühe süsteemi raames. Tugeva individuaalse substantsi ja tugeva struktuuri kokkupõrkel on kolm põhilist lahendust: kas õgitakse individuaalsus, nõrgeneb struktuur või põrkuvad mõlemad teineteisest eemale. Viimasel juhul pälvib tähelepanu olukord, mil põrkuv struktuur ja individuaalne substants jäävad siiski edasi ühe süsteemi raamesse. Selle tulemuseks võib olla kas (normaaljuhul) substantsi nihkumine süsteemi äärealasse, kus ta toimib kontaktina antud süsteemi ja teiste süsteemide vahel, või (erandjuhul) tema paigutumine struktuuri kohale ning ühtlasi tema kui eriõigusliku instantsi kujunemine vastanduses struktuuriga. Just selline olukord tekkis Esimese maailmasõja tagajärjel Venemaa ja Saksamaa sotsialistlik-autoritaarsetes süsteemides, andes tulemuseks kas hitlerismi (natsionaalsotsialismi) või stalinismi: sotsiaalse struktuuri ja sellele allumatu Juhi orgaaniliste seosteta koeksistentsi ühe süsteemi raames. Kriitilises ajalooaatluses toonitatakse sel puhul tavaliselt juhi türanniat struktuuri üle. Ent see on igal juhul vähemasti algselt saanud oma volitused temaga distantsi otsivalt struktuurilt.

Niisiis, ka see on 20. sajand: järjekindel strukturalism mõtlemises ning sellest tulenev kaitsetus end süsteemis jõhkralt kehtestavate autoritaarsete tsentrite vastu; viimaste tugevus seisneb struktuuri kõigi reeglite järjekindlas eiramises. Tegelikult just sedalaadi süsteemide tekkimise ohust saigi alguse 20. sajandi teise poole poststruktuuraalne mõtlemine, eriti dekonstruktsioon Jacques Derrida moodi, mis struktuuri kõrvale sigivate autoritaarsete tsentrite vältimiseks tõi sisse struktuuri (nt. teksti tähenduse) lõpmatuse dogma, tema alguse ja lõpu puudumise. Lõpmatusse libisevate struktuuride kõrvale ei saa enam ehitada autoritaarse sunni mehhanisme. Ent säärased struktuurid on ka suures osas teoreetilised, mida võib rakendada küll ilukirjanduslike tekstide lugemisel, mida aga on raske töösse suunata “uue parema” ühiskonna tegelikul ülesehitamisel.

Just seda viimast taotles aga A. Bogdanov. Bogdanov oli järjekindel strukturalist ja seda täiesti eluliste kavatsustega. Ta võttis aluseks Machi individuaalsed aistingukompleksid, sotsialiseeris meelelised aistingud, hakkas neis nägema ühiskondliku kogemuse komplekse,

²⁴ Hugo Raudsepp näeb 1905. a. vaimset struktuuri Eestis kolmeliikmelisena: patriotism (s. t. rahvuslus), sotsialism ja individualism ehk Tõnisson, Marx ja Nietzsche (H. Raudsepp. Eesti ilukirjanduse murdjoontest aastasaja vahetusel. – Eesti Kirjandus 1922, nr. 10/11, lk. 346). Siiski, eesti noorema põlve otsijais oli rahvuslus juba täiesti iseenesestmõistetav nii individualismi kui ka sotsialismi taustana ning mingit isoleeritud ideevoolu ta ei kujutanud.

²⁵ Kümme aastat: Noor-Eesti 1905–1915, lk. 37–38 (minu kursiiv – J. U.).

õieti – kogemuse sotsiaalset organisatsiooni. Ta väitis, et inimliku tunnetuse areng ajaloos on kõigi kaemuste (aistingute, kujutelmade, tunnete, mõtete) vahel moodustuva üha täiuslikuma, üha pidevama sotsiaalse struktuuri, üha aktiivsema ühiskondliku assotsiatsiooni küsimus; maailm on üha keerulisema ja ühtlasi üha vähem autoritaarse organisatsiooni kujunemine.²⁶ Lõhna- või kuulmisaisting ei ole individuaalpsühholoogiline nähtus, vaid tema kvaliteet sõltub üha rohkem minu hõivatusel laadist ühiskonnas; siit ei olnud muidugi enam kaugel vulgaarsotsioloogiline kunstikäsitus. Oma “Empiriomonismi” esimese raamatu lõpus formuleerib Bogdanov teadusfilosoofia põhiülesande: “leida tee, mis viiks kõik meie kogemuskatkestused süstemaatiliselt pidevusprintsipi alla”.²⁷ Kogemuskatkestused – need on lõhed asjade ja psüühika, teadvuse ja füsioloogia, indiviidi ja kollektiivi vahel, mille monistlik tunnetusteooria peab ületama. Kõik tuleb haarata ühtsesse struktuuri: puu minu silme ees ei ole isoleeritud füüsilise objekti individuaalne peegeldus, vaid üks minu aistilisi vahekordi inimkonnaga; nii nagu ka mu Mina ise on vaid vahekord ühiskonnaga. Sest tunnetuslik struktuur saab tõeselt teostuda üksnes sotsiaalse struktuuri, s. t. inimliku suhtlemise kaudu, mitte üksikisiku teadvuses. Veelgi enam, täna, s. t. 20. sajandi alguses on oma tööga maailma ümberkorraldavaks jõuks esmajoones töölisklass; järelkult kulgeb kõige adekvaatsem tunnetusprotsess just töölisklassi kogemuse vahendusel. Töölisklassis ja tema tegevuses on ka kõige enam (pidevat) struktuuri ja kõige vähem autoritaarset (katkestustega, hüppelist) hierarhiat, mis iseloomustab nii feodaalset seisuslikkust kui ka kodanlikku perekonda. Nõnda jõuab Bogdanov tõeliselt proletaarse strukturalismini, mida ta poliitilisest elust kõrvale tõrjutuna sai ellu rakendada näiteks Proletkultu juhina, niikaua, kuni tal see võimalus oli. Minu Mina – see ei ole mitte minu vanemate pärand või minu eneseharimise tulemus; minu Mina – see on minu vahekord ülemaailmse proletariaadiga.

Tõestamaks seda, et jutt Bogdanovi äärmuslikust strukturalismist, mida ta ise käsitles puhtaima marksismina, ei tulene tema vaadete tagantjärele ülepoleerimisest, tsiteeritagu üht ta vastulauset “Tektoloogia” kriitikuile: “Minu lähtepunkt... seisneb selles, et struktuursete vahekordi on võimalik üldistada formaalsete skeemide puhtuse sellise astmeni, nagu on matemaatiliste suuruste vahekorrad; ja et selliselt aluselt saab organisatsioonilisi ülesandeid lahendada matemaatilistele analoogsel moel. Veelgi enam – kvantitatiivseid vahekordi vaatlen ma struktuursete vahekordade eritüübina...”²⁸ Niisiis, ei mingeid kvantitatiivseid hüppeid, ideaalis on kõik struktureeritav, s. t. pidev, ja struktuurid on omakorda taandatavad matemaatilistele vahekordadele.

“Tektoloogias” eristab Bogdanov kaht liiki süsteeme: tsentralistlikke (egressioon) ja skeletjaid (degressioon). Esimeste struktuuris on olemas muust osast lahknev kõrgelt organiseeritud keskus ning alamastmeline perifeeria; skeletjad süsteemid moodustuvad kõrge keerukusega plastilistest kompleksidest, mis koordineerivad oma tegevust endast organisatsiooniliselt madalama lüli (“sekretäri”) vahendusel – siin teenib niisiis “alam” keskus “kõrget” perifeeriat. Just viimast sorti mittetsentralistlikud süsteemid omavad Bogdanovi meelest üha uueneva kogemuse pideval ümberorganiseerimisel erakordset tähtsust – see järeldus ei soosi just keskviimu huve. Skeletjate süsteemidena käsitab Bogdanov näiteks ka aega ja ruumi, keelt ning ideoloogiat.²⁹ Jah, ka aeg ja ruum on Bogdanovil ideoloogilised süsteemid, seetõttu muutuvad ka pidevalt meie arusaamad neist ning seetõttu tunnustas Bogdanov Einsteini – kui Machi teoreetilise järglase – relatiivsete mudelite suurt tähtsust

²⁶ Vt. nt.: A. Bogdanov. Padenie velikago fetišizma (Sovremennyj krizis “ideologii”). Vera i nauka (o knige V. Il’ina “Materializm i empiriokriticizm”). Moskva, 1910, lk. 177–180.

²⁷ A. Bogdanov. Ėmpiriomonizm, lk. 107.

²⁸ A. Bogdanov. Tektologija, kn. 2, lk. 310.

²⁹ A. Bogdanov. Tektologija, kn. 2, lk. 99–152.

tektoloogiale.³⁰ Nagu juba eelnevalt selgus, ideologiseerib Bogdanov kogu tunnetuse, ning see on paratamatu, kui arvestada, et ideoloogia ja keel on Bogdanovil sama taseme organisatsioonid, mis ruum ja aegki – kogemuse alusskeletid; keel eelneb mõtlemisele, arvas ta. Kui nüüd kellelegi tundub, et Bogdanov annab ideoloogiale erivolituslikke õigusi, siis ta eksib: ideoloogia on just nimelt skelett, degressioon, s. t. perifeeriat teenindav, mitte käsundav keskus. Ideoloogia peab end kõrgema perifeeria ehk plastilise kogemuskandja nõuetele pidevalt kohandama ning mitte kujunema autoritaarseks suunaandjaks. Sellega seoses teeb Bogdanov avalduse: “...marksism, kõige progressiivsema klassi ideoloogia, pidi vältimatult tagasi lükkama mis tahes süsteemi – kaasa arvatud ta enda – taga peituvat ideed absoluutse tähenduse”.³¹ Seda tüüpi laused, kui maha arvata kiituslaul proletariaadile, saavad hiljem rutiiniks Jacques Derrida teostes. Nagu näeme, eitab Bogdanov otsesõnul olukorda, mis oli autoritaarsotsialistlike võimude, stalinismi ja hitlerismi eelduseks, ning astub üles tõsise dekonstruktivistina. Marksism on Bogdanovi jaoks ideoloogia, millesse on sisse kirjutatud loomulik enesehävitus – selle poolest seisab see kõrgemal kõigist eelnenud ideoloogiast.

Isegi säärase kategooria, nagu põhjuslikkuse ehk põhjuse ja tagajärje suhte monteering Bogdanov lahti väitega, et see sisaldab eneses põhjuse autoritaarset võimu tagajärje üle, “autoritaarset koostööd”. Ta näeb põhjuslikkuse alust varasematele ühiskondadele omases töö korraldaja ja töö täitja funktsioonide lahknevuses, suhet, mis on üle kantud looduslike protsesside mõistmisse. Moodne proletariaat on ühiskonnakiht, mis on ühtaegu nii töö korraldaja kui ka selle täitja, ning tema mõtlemistüüpi ei kujunda mitte enam autoritaarse põhjuslikkuse (*à la* ‘keegi sunnib kedagi teist midagi tegema’), vaid struktuuralse koostöö printsiipi. Muuseas toob Bogdanov selle arutlusega seoses näite Jüri Truusmanni “Kalevipoja” tõlkest vene keelde (1886–1889), tõestamaks, kuidas rahvas on seletanud põhjuslikkuse ilminguid looduses lihtsalt kõrgema võimu käsule allumisena.³² Põhjuslikkus ongi käsuühiskonna mõtlemisharjumus.³³

Vereülekande võimalik tektoloogiline tähendus oli empiriomonomaan Bogdanovit hakanud painama juba romaani “Punane täht” kirjutamise (1908) päevil; 1924. a. veebruaris, kohe pärast Lenini surma, poliitilisest elust revisionistina kõrvaldatud, alustas ta koos mõttekaaslastega selles vallas katseid, kus esimeseks katsejäneseks oli ta ise. Järjekindel kogemuskriitik isegi bioloogilistes detailides, arvas Bogdanov, et inimese vere koosseis elu jooksul ja n.-ö. kogemuse mõjul muutub, ning et regulaarsete vereülekannete abil on võimalik paremini korraldada ühiskonna tööd: õige verevahetus madaldab pingeid ja annab jõudu, see on üks sotsialistlik-seltsimeheliku ühistöö vorme. 1926. a. avati Moskvas maailma esimene vereülekande uurimisjaam, “Eluvõime eest võitlemise instituut”, mille direktoriks sai Bogdanov ja mis hiljem hakkas kandma tema nime. Iseenda peal sooritatud kaheteistkümnenda vereülekande tagajärjel Bogdanov suri.³⁴

³⁰ A. Bogdanov. Ot filosofii k organizacionnoj nauke (1923); A. Bogdanov. Organizacionnyj smysl principa otnositel'nosti (1922). – Voprosy Filosofii 2003, nr. 1, lk. 114, 125–129. Bogdanov avaldas Einsteini kohta kokku umbes 100 lehekülge tunnustavat teksti ja andis sellega mõne arust oma panuse Einsteini-vastase umbusalduse tekkeks Nõukogude Liidus (D. Grille. Lenins Rivale, lk. 115).

³¹ A. Bogdanov. Padenie velikago fetišizma. Vera i nauka, lk. 222.

³² A. Bogdanov. Padenie velikago fetišizma. Vera i nauka, lk. 71–74, 61. Viite “Kalevipojale” võis Bogdanov saada M. Gorkilt, kes kirjutas 1909. a. jaanuari algul Caprilt Tallinna Franz Kluge raamatukauplusele, nõutades sellelt nii Truusmanni kui ka veidi hilisemat N. Aleksejevi “Kalevipoja” tõlget (vt.: A. Annist. Kalevipoja jumalavastatus ja Maksim Gorki. – Looming 1967, nr. 3, lk. 464–465; S. Issakov. Veel kord M. Gorkist ja tema Kalevipoja-kontseptsioonist. – Looming 1967, nr. 8, lk. 1264). Kas Kluge kauplus need tõlked ka saatis, ei ole asja uurinutele teada, aga Bogdanovi viide võiks ju kaude märku anda, et Gorki need siiski sai!

³³ Bogdanovi põhjuslikkuse-käsitust vaadeldakse ka üldiselt üsna loiult refereerivas artiklis: M. M. Boll. From Empirio-criticism to Empirio-monism: The Marxist Phenomenology of Aleksandr Bogdanov. – The Slavonic and East European Review 1981, vol. 59, nr. 1, lk. 52–58.

³⁴ Selle kohta: V. Klebaner. Aleksandr Bogdanov i ego nasledie. – Voprosy Filosofii 2003, nr. 1, lk. 108–110.

Lenin ehk materia absoluutne üleolek

Kuidas suhtus kõigesse sellesse Lenin? Eduard Bagritski nägi kogu töörahvas voolavat "Iljiti verd", Juhan Smuul nimetas Stalinit oma isaks ning Hermann Göring väitis saksa rahva ees, et me "kõik oleme Hitlerist".³⁵ Kas autoritaarsete režiimide juhid Lenin, Stalin ja Hitler, kes lubasid end meelsasti oma rahva isaks hüüda, olid Bogdanovi vereülekandefilosoofia stiihilised pooldajad? Mitte sinnapoolegi. Lenini, Stalini ja Hitleri puhul saab retooriliselt rahvasse voolav veri alguse kõrgemalseisvast olemusest, "isast", autoritaarsest põhjuslikkusest, mis kajastab vanu feodaalseid arhetüüpe; Bogdanov soovust rääkis teatoniis-seltsimehelikust vereülekandest kogu ühiskonna kui avatud struktuuri ulatuses, kus vereandja ametipositsiooni ei tähtsustata.

Lenini "Materialismi ja empiriokrititsismi" peamiseks märklauaks sai, nagu öeldud, Bogdanov. Teose tekstis jääb see sihiasetus varjatuks, sest Lenin võtab ridamisi läbi suure hulga tema poolt subjektiivseteks idealistideks peetavaid mõtlejaid alates G. Berkeley'st ning lõpetades Bazarovi, Lunatšarski, Tšernovi ja teistega. Bogdanov upub sellesse ritta lihtsalt ära otsekui üks paljudest. Aga meist paremini teadis Lenin, et kui üldse kelleski, siis peitus vene marksismi tõeline oht just Bogdanovis: algupärase, kangekaelselt oma teoreetilist joont ajavas ning – mis eriti tähtis – milleski olulises ülimalt marksistlikus mõtlejas; palju marksistlikumas kui Lenin ise, keda huvitas alati esmajoones poliitilise võimu teostus. Bogdanovi järjekindel marksism seisnes selles, et ta lähtus oma kogemusõpetuses, esiteks, üksnes ja ainult ühiskondliku praktika kriteeriumist, mille Marx oli lipule kirjutanud "Teesides Feuerbach'i kohta", ja viis selle ka tunnetusteooriasse, ning teiseks selles, et ta arendas edasi seda ühiskonna struktuurse organisatsiooni mudelit, mille Marx oli loonud "Kapitalis". Selle kallale Lenin otserünnakuga minna ei julgenud. Ta võttis lähtepunktiks materia mõiste, kuulutas juba oma teose eessõnas, et marksism võrdub materialismiga, ning alustas sõjakäiku eelkõige Friedrich Engelsi ja Plehhanovi tunnetusteoreetiliste vihjetega varustatult.

Niipalju, kui mulle teada, on "Materialismi ja empiriokrititsismi" uurijad üksmeelselt võtnud omaks Lenini kinnituse, et tema teos on võitlus materia mõiste sõltumatuse eest. See on tõepoolest Lenini poolt kogu raamatu jooksul ette sõõdetav n.-ö. normaalmõistuse postulaat, millega ta saavutab suurt edu. Ent samas võib esitada naiivse küsimuse, mispärast oli Leninile – poliitilisele mõtlejale – nii kirglikult vaja just materia prioriteedi säilimist. Prantsuse revolutsiooni eeskujul oleks ju võinud Vene revolutsiooniski välja kuulutada kirikust sõltumatu Kõrgema Olevuse doktriini, mis poleks ehk töötavaid masse toona vähem innustanud kui Igavese Materia kultus. Selge on muidugi see, et Venemaal, kus õigeusklik kirik oli tsaarivõimule ülimalt ihulähedane asutus, pidi uus radikaalne võim otsima sellele ka võimalikult suurt vastandust; ning mis oleks tema eemaldumist kristlikest dogmadest toonitanud teravamalt kui Igavese Materia võimu väljakuulutamine. Lisaks sellele olid marksismi alusepanijad andnud oma mõttesuunale kindlalt materia-keskse suuna. Kuid ometi ei selgita ikkagi see kõik, miks rajas Lenin oma rünnaku Bogdanovi vastu just materia mõistele, mille ta töötas välja dogmaatilise ühemõttelisuseni. Materia mõistega ju Bogdanov "Empiriomoniismis" otseselt ei tegele. Ning miks ei võinud Lenin kaasa minna materia mõtestamise uute interaktiivsete teooriatega, mis ülimalt hästi haakusid marksistlike ühiskonnaskeemidega?

Lenini rünnak oli kahtlemata poliitiline rünnak. Muid rünnakuid peale poliitiliste Lenin ette ei võtnud, isegi filosoofina mitte. Tähelepanuväärne on veel, et sellele poliitilisele rünnakule minnes pidi ta vennastuma oma poliitiliste võistlejate menševikega, sest, nagu mainib bolševik Bogdanov ise: tema filosoofia pihta suunatud kriitikat teravdas poliitiliselt just see, et kriitikud olid valdavalt menševikud, ainult hiljem liitus nendega

³⁵ Vt. siinkirjutaja "Maagiline müstiline keel", lk. 148.

bolševik Lenin.³⁶ Juhtiv menševik Plehhanov oli sõda Bogdanovi vastu alustanud juba sajandi esimestel aastatel ja kirjutas sealtpeale sadu lehekülgi antibogdanovlikku kriitikat. Plehhanoviga solidariseerudes viis kogemuskriitika kriitika mateeria mõiste pinnalt võiduka lõpuni Lenin.

Tulen välja oletusega, et Leninile ei olnudki tähtsaim **mitte võitlus mateeria eest, vaid võitlus strukturalismi vastu**. Bogdanov oli ühiskonna totaalse strukturaliseerimise prohvet, tema jaoks võrdus ühiskonna areng liigendamata psühhofüüsilise ainese üha võimsama hääramisega üha täiuslikumaks muutuvatesse struktuuridesse, mis omavahel koordineerudes moodustaksid lõpuks kolossaalse ühiskondliku masinavärgi, laitmatult töötava mehhaanilise sipelgapesa, milles puudusid autoritaarsed pead. Lenini eluline huvi aga oli just see, et ühiskonnas ja mõtlemises säiliks teatavad üldhõlmavale struktuurile allumatud keskused, kas siis struktuuri kõrval või tema kohal, kas siis selleks, et tagada struktuuri side süsteemivälise olemisega, näiteks kodanliku maailmaga, või selleks, et tagada kellegi ainuvõim struktuuri üle. Tõlgendus sõltub sellest, kas näeme Leninis esmajoones teoreetikut, kes juba 1908. aastal valmistus saama diktaatoriks, või tugeva pragmaatilise vaistuga riigimeest, kes mõistis Bogdanovi ulma teostumatust reaalses Vene riigis, õieti – selle riigivastast, tehnohipilikku asotsiaalsust. Leninil oli vaja leida mingi toetuspunkt, mis oleks aksiomaatiline, s. t. olemas enne igat tunnetuslikku ja organisatoorset struktuuri – ning mis ka nende struktuuride tööle asudes neist alati sõltumatuks jääks. Bogdanovi maailm oli kogu ulatuses ideoloogilise struktuuri paine all, isegi aeg ja ruum ning neisse laotuv aine muutsid oma palet koos inimlike ideoloogiate vaheldumisega. Lenin, näiliselt suur ideoloog, igatses oma plaanide teostamiseks ideoloogiliselt sõltumatut tugipunkti. Tühja ruumi iseenese jaoks, jumalike otsuste tegemise sfääri. Jumal oli Vene tsaaririigis juba riiklikult hõivatud. Lenin valis mateeria.

Prantsuse marksist Louis Althusser tuletab meelde lihtsat asjaolu, et mateeria ei olnud Leninile mitte empiiriline või teaduslik, vaid filosoofilis-aksiomaatiline kategooria.³⁷ Tõepoolest, kuulutades, et füüsikalise maailmapildi areng, mateeria üha pisemate struktuurielementide kirjeldamine ja aine kui substantsi näiv kadu ei mõjusta vähimalgi määral materialismi filosoofilist olemust, ütleb Lenin: "... ainus mateeria "omadus", mille tunnustamisega filosoofiline materialism on seotud, on omadus *olla objektiivne reaalsus*, eksisteerida väljaspool meie teadvust."³⁸ Täpselt niisamuti võiks defineerida jumalat, s. t. kedagi või midagi, kes või mis ei sõltu üksikisiku subjektiivsest usust, tema aistimis-, mõtlemis- ja kujutlusvõimest. Aga et jumal on tsarismi poolt juba ametisse võetud ja Nietzsche poolt surnuks kuulutatud, siis on Lenini jääk – Marxi ja Engelsi hinge-ja-teadvuse kahendsüsteemi põhjal – mateeria. Lenini auks peab ütlema, et ta ei püüagi maskeerida oma valiku aksiomaatilist suva. Ükski teooria ei hakka pihta teoreemidest (mingi väite tõestustest), vaid aksioomidest, vabalt valitavatest võimalikult lihtsatest alglausestest, mille peale alles kerkib teoreemide ehitis. Lenin möönab, et mateeria on tema jaoks aksioom, mitte teoreem. Seda ei saa põhjendada, see on veres: "... ei saa, sisuliselt võttes ei saa anda kahele viimasele gnoseoloogia mõistele [mateeria ja hing] muud definitsiooni peale osutuse, kumba neist peetakse primaarseks."³⁹ Selline tõdemus on kahtlemata tõsise filosoofilise mõtiskelu algus. Ainult et isegi aksioomide valik ei alga iial pihta absoluutsest nullpunktist. Mingid ihad on sellelegi valikule piirid ette pannud. Ja Lenini iha on valida oma maailmavaatele algus nõndanimetatud **objektiivsete reaalsuste** seast: kas mateeria või teadvus. Lenin valib mateeria. Tähtis ei ole, kumba neist ta valib; tähtis on, mille seast ta valib. Ta valib – erinevalt Bogdanovist – struktuuriväliste absoluutide seast.

³⁶ A. Bogdanov. Ot filosofii k organizacionnoj nauke, lk. 114.

³⁷ L. Althusser. Lenin and Philosophy and other essays. Trans. B. Brewster. New York, 2001, lk. 28, 34.

³⁸ V. Lenin. Materialism ja empiriokrititsism, lk. 246.

³⁹ V. Lenin. Materialism ja empiriokrititsism, lk. 134.

Niisiis ei olnud “Materialism ja empiriokrititsism” mitte võitlus inimlikust tunnetusest sõltumatu **mateeria**, vaid **inimlikust tunnetusest sõltumatu** mateeria, mingit viisi objektiivse reaalsuse eest. Mateeria oli teisejärguline, esmane oli struktuuridest sõltumatu keskus, seesama ese, millele pärast Teist maailmasõda kuulutas mõõdukat kadu strukturalism ja lõplikku kadu poststrukkturalism, eriti dekonstruktsiooni näol. “Materialismi ja empiriokrititsismi” lehitsedes torkab hästi silma, kuidas Lenin sõdib inimlike struktuuride tähendust loovate funktsioonide vastu. Kui Bogdanov seletab, et “füüsilise maailma objektiivne iseloom seisab selles, et ta ei eksisteeri mitte isiklikult minu jaoks, vaid kõigi jaoks”, s. t. objektiivsuse tagatiseks on kogu inimkonna kogemus, siis väidab Lenin tuhandendat korda vastu: “ei ole õige! ta eksisteerib “kõigist” sõltumatult!”⁴⁰ Inimkond, “kõik”, ei ole Lenini jaoks mateeria määratlemisel midagi, ta paneb oma sihtmärgi paika sõltumatult mis tahes inimkonnast. Seesama kordub Avenariuse “printsipiaalse koordinaatsiooni” ja Bogdanovi “substitutsiooni” arutelul – mõlemad rõhutavad inimlike tajustruktuuride ja nn. välismaailma vastastikust tingitust ja vastavust. Kõik laguneb struktuuridesse laiali ja kuskil ei jää ruumi kontrollivale tsentrumile, millela aga Lenin ei ole nõus kaasa mängima.

Lenin satub siiski libedale teele, siunates ateist Bogdanovi “papimeelsust” ja lisades, et kui keegi arvab sotsiaalselt organiseeritud kogemuse eksisteerivat väljaspool loodust ja seejuures veel loodust produtseerida suutvat, siis “vene keeles nimetatakse seda jumalaks”.⁴¹ Loomulikult on inimlik psüühika mitte ainult Machil ja Avenariusel, vaid ka paadunud kollektivistil Bogdanovil inimese välismaailma mõneti ettekirjutava toimega, ning Lenin võib seda oma materialismi-määratlusest tulenevalt nimetada idealismiks.⁴² Sest Lenini jaoks saab olemas olla **ainult** idealism või **ainult** (esmast ja igavest mateeriat tunnistav) materialism; kõik varjundiloomekatsed nende vahel on verbaalne pettus. Kuid papimeelsusest, fideismist ja usulisest dogmatismist tasuks Leninil Bogdanovi puhul rääkida märksa vähem kui Bogdanovil Lenini puhul – mida too ka teeb, pealkirjastades oma kriitika kriitika Lenini vastu “Usk ja teadus”. Sest just Lenin on see, kes postuleerib absolutistliku kirega Esmase ja Igavese Mateeria olemasolu, sõltumata sellest, kas kedagi või midagi muud universumis üldse olemas on või olema saab. Mateeria ei vaja ei sinu ega minu ega dinosauruste kogemusest tulenevat tõestust. Mateeria on printsip enne mis tahes vaatlust ja mõtlemist. Mõnikord seotakse Lenini mateeriamääratluse Immanuel Kanti ja tema “asjaga iseeneses”, mõjudega, mis olevat Leninini jõudnud Plehhanovi varjatud kantiaanluse kaudu. Kuid Lenin läheb märksa kaugemale “asjast iseeneses”. Iga iseseisev kesse väljaspool struktuuri on onto-teoloogiline, väidab Derrida, ning Lenini mateeria-määratlus on kahtlemata nii ontoloogiline ja nii teoloogiline, kui üldse veel olla saab, täpses sisulises vastavuses kõige karmimate keskaegsete jumalapaigaldustega.

“Religioosne mõtlemine on lahutamatu seotud autoritaarsete töösuhetega (juhtimine–täidesaatmine või võim–allumine), neist on ta tekkinud ja neid ta peegeldab,” kirjutab Bogdanov oma tuntud stiilis. “Talle on iseloomulik *võimufetišite* loomine ja inimliku alistuvuse, *kuulekuse* nõue. Ta on – idealiseeritud kujundid, mille fantaasia loob inimeste üle ühiskondlikus elus valitsevate reaalsete “autoriteetide” põhjal. Ühesõnaga, *religioosne mõtlemine on autoritaarne*, ja ainult seda. [...] On ilmne, et V. Iljini [Lenini] vaated rahuldavad ka “autoritaarsuse” kriteeriumi täiel määral. Nende religioosne iseloom on seega sedastatav ilma vähimagi kahtluseta.”⁴³ Nõnda kirjutas Bogdanov 1910. aastal, öeldes esimesena välja, et Lenin on võimetu marksismi edasi

⁴⁰ V. Lenin. Materialism ja empiriokrititsism, lk. 112.

⁴¹ V. Lenin. Materialism ja empiriokrititsism, lk. 215.

⁴² Bogdanov kui väljaõppinud psühhiaater pidas igasugust “idealismi” meditsiiniliseks kõrvalekaldeks ja kahtlustas näiteks idealist Nikolai Berdjajevit psüühilises hälbis. Siiski, psüühoneuroloogiahaiglas tuli ajuti viibida mitte Berdjajevil, vaid Bogdanovil endal (N. Berdjajev. Samopoznanie: Opyt filosofskoj avtobiografii. Moskva, 1991, lk. 128–129).

⁴³ A. Bogdanov. Padenie velikago fetišizma. Vera i nauka, lk. 146, 162.

A. Bogdanov enne Esimest maailmasõda.
Foto raamatust D. Grille. Lenins Rivale. Köln, 1966

Bogdanovi vastukriitika Lenini "Materialismile ja empiriokrititsismile". Ilmunud 1910, Eesti Rahvusraamatukogust kustutatud 2002 ►

mõtlemata struktuuralselt. Nõukogude riigis ei tekkinud muidugi otsest mateeria-kultust, sest materiaalne bakhanaal oli esitsa ilma selletagi raskesti vaoshoitav. Kuid üsna kiiresti ja uusajal enneolematute mõõtmeteni arenes “isakese tsaari” idee alusel ja vennaliku Saksamaa vaimsel toel välja midagi jumala- ja mateeriakultuse vahepealset – juhi maise isiku kultus. Lenin oli ettenägelikult panuse teinud struktuurivälisele tsentrumile. Bogdanov oli seda prognoosinud. Ta märgib ära, et juba raamatus “Mis teha?” (1902) oli Lenin oma õpetuse senise loogika vastaselt paigutanud revolutsioonilise töölisklassi etteotsa sotsialistliku intelligentsi, s. t. iseenda, sest iseseisvalt ei suutvat töölisklass oma pürgimustes tõusta kõrgemale ametiühinguvõitluse tasemest.⁴⁴ Mis peamine, järjekindel strukturalism ei oleks Leninil kuidagi võimaldanud põhjendada proletariaadi diktatuuri olemust ning Partei kontrolli kogu ühiskonna üle.

Evolutsioon või revolutsioon – pidevus või hüpe

L. Althusser, kes suhtub Leninisse ebakriitilise vaimustusega, kinnitab meile, et just Lenin on võtnud ainsana tõsiselt Marxi 11. teesi Feuerbachi kohta – “filosoofid on maailma ainult mitmeti *tõlgendanud*, kuid asi seisab selles, et teda *muuta*”. Marxi tees ei näitavat suunda mitte uue filosoofia poole, vaid nõudvat igasuguse filosofoerimise – kui reaalse praktika alatise eituse – lõpetamist ja otsest üleminekut “tooresse praktikasse” (*une pratique sauvage*), niivõrd kui iga uue praktika algus on toores. Marksismi panus filosoofiasse on see, ütleb Althusser, et ta ei paku mitte uut filosoofiat praktika kohta, vaid et ta võimaldab uue filosoofilise praktika.⁴⁵ Uue toore filosoofilise praktika – revolutsiooni. Tahtmatult kaigub selle kuulutuse taga Karl v. Clausewitzi kuulsa maksiimi küüniline ümbersõnastus: tõeline

⁴⁴ A. Bogdanov. Padenie velikago fetišizma. Vera i nauka, lk. 193–194.

⁴⁵ L. Althusser. Lenin and Philosophy, lk. 42.

poliitika on poliitika jätkamine teiste vahenditega, s. t. sõda. Veelgi mustemaks muutub huumor, kui meenub Althusseri enda eluline samm, lõpetamaks filosoofilisi diskussioone ja astumaks ühel hoobil tooresse praktikasse: 62-aastaselt tapab ta oma naise.

Bogdanovis ja Leninis võime näha Marxi Feuerbachi-teeside ja “Kapitali” kahte erinevat lugejat. Mõlemad nad olid ühte meelt selles, et filosofoerimine tuleb lõpetada. Bogdanov arvas selle lõppevat filosoofia suubumises teadusse, teaduslikku organisatsiooniõpetusse. Lenin lõpetas selle filosoofia suunamises riikliku organisatsiooni, täpsemalt – proletariaadi diktatuuri ülesehitamisse. Üheteistkümnest teesist Feuerbachi kohta võttis Bogdanov püha praktika mõiste, mille ta nimetas ümber kogemuseks, ning “Kapitalist” tuletas ta süsteemi ja struktuuri totaalse tähtsuse olemise määratlemisel; neist kahest õmbles ta kokku marksistlik-strukturaalse elukorraldusõpetuse, täiuslikema, mis meil siiani võtta. Isegi Bogdanovi surm võõraste verede ülekandmisel iseenda organismi mõjub strukturalistliku enesetapuna.⁴⁶

Lenin, täiesti erinevalt Bogdanovist, ei olnud Feuerbachi-teesidesse üleliia kiindunud,⁴⁷ kuid uskus end olevat avastanud “Kapitali” uue lugemisviisi. Nimelt arvas ta “Hegelit materialistlikult lugedes” esimesena jõudnuvat otsusele, et “Kapitali” pole võimalik mõista ilma Hegeli “Loogikateadust” põhjani tundmata ja järelikult pole ükski marksist enne teda veel “Kapitali” mõistnud.⁴⁸ Mida kõike Lenin oma avastuse all silmas võis pidada, see on pikema arutelu küsimus. Kuid on selge, et üksnes Hegeli mõjul ja temast tõukudes, Hegeli dialektikat ebapiisavalt dialektiliselt pidades ja seda “revolutsiooniliselt” teravdades jõudis Lenin oma sotsiaalse revolutsiooni kui “hüppe” (*Sprung*, скачок) teooriani: “Mille poolest erineb dialektiline üleminek mittedialektilisest? Hüppe poolest. Vastuolulisuse poolest. Pidevuse katkestamise poolest.”⁴⁹ “Loogikateaduse” esimese osa esimese raamatu kolmandast jaost pealkirjaga “Mõõt” kirjutab Lenin välja terve pikema märkuse hüpete kohta ühest kvaliteedist teise, tehes vihikusse isegi joonise ja noteerides kolm korda järjest servale “Hüpped!”, “Hüpped!”, “Hüpped!”.⁵⁰ Me nägime, et kui Bogdanovi sihiks oli “leida tee, mis viiks kõik meie kogemuskatkestused süstemaatiliselt **pidevusprintsipi** alla”, s.t. kujundada absoluutselt pidev struktuur, siis Leninit lummapaks ideeks saab “hüpe, **pidevuse katkestamine**”⁵¹ kui reaalse revolutsioonilise tegevuse ning proletariaadi diktatuuri kehtestamise ainus vahend.⁵²

Ma ei kahtlegi, et Lenin end siin Bogdanovile teadlikult vastandab, ehkki sellest pole säärases kontekstis juttu tehtud. Seega mõtlesid vene bolševismi kaks suurimat teoreetikut nende ülimalt tähtsust omavate kategooriate üle risti vastupidisel moel. Bogdanov avastas Marxis absoluutse pidevuse poole püüdleva struktuuri, Lenin aga “dialektilise” katkestuse, “skatšoki”, hüppe. Althusserist edasi minnes: Bogdanov lõi uue praktilise filosoofia, Lenin aga uue filosoofilise praktika. Lenini esimene “dialektiline” hüpe oli hüpe verbaalsete tekstide koostamisest revolutsiooniliste happeningide korraldamisse ning tema teine hüpe

⁴⁶ Enesetapumotiiv on seoses Bogdanovi surmaga varemgi esile kerkinud, sest viimase viieteistkümnepäevajooksul, mis tal elada jäi, keeldus ta kangekaelselt igasugusest ravist (J. Korgunjuk. “Materialism i empiriokriticizm” i ego kritiki. – Voprosy Filosofii 1991, nr. 12, lk. 37).

⁴⁷ V. Sadovskij. Empiriomonizm A. A. Bogdanova: zabytaja glava filosofii nauki. – Voprosy Filosofii 1995, nr. 8, lk. 53.

⁴⁸ V. Lenin. Hegeli raamatu “Loogikateadus” konsept. – V. Lenin. Teosed. 38. kd.: Filosoofilised vihikud. Tallinn, 1964, lk. 88, 167. Tähelepanuväärne on oletus, et Lenin luges 1914–1916 Berni linnaraamatukogus Hegelit, Feuerbachi, Aristotelest jt. filosoofe just seetõttu, et 1913 oli ilmunud Bogdanovi “Tektoloogia” esimene osa, millele ta plaanitses vastulööki anda (D. Grille. Lenins Rivale, lk. 229). Niisiis, taas sai Bogdanov Lenini filosoofilise enesetäiendamise innustajaks!

⁴⁹ V. Lenin. Hegeli raamatu “Loengud filosoofia ajaloost” konsept. – V. Lenin. Teosed. 38. kd., lk. 275.

⁵⁰ V. Lenin. Hegeli raamatu “Loengud filosoofia ajaloost” konsept, lk. 107–108.

⁵¹ Vt. ka: V. Lenin. Dialektika küsimusest. – V. Lenin. Teosed. 38. kd., lk. 354 (minu paksendused – J. U.).

⁵² Eriti ühemõtteliselt tõstetakse “hüpe” ehk pidevuskatkestus kogu Lenini mõtteviisi keskmesse V. Zenkovski algselt 1950 Pariisis ilmunud ülevaates: V. Zen'kovskij. Istoriija russkoj filosofii. T. 2. Č. 2. Leningrad, 1991, lk. 47–50.

– hüpe feodalismist proletariaadi diktatuuri ehk, nagu on samuti öeldud, demokraatia uude kõrgemasse vormi. Need hüpped ei ole mõistetavad loogiliselt, vaid üksnes dialektiliselt; kristlikul keskajal nimetati seda müstiliseks ülenemiseks. Lenini seisukohti võib pidada oma ajastu filosoofilise mõtte ignoreerimiseks, neid võib naeruvääristada, kuid tegelikkuses toimusid nad latusalt. Nii saavutas ta ka selle, et proletaarne strukturalist Bogdanov heideti oma vaadete sektantliku puhtuse pärast 1909. aastal välja sotsiaaldemokraatliku partei nn. bolševistlikust tsentrist ja 1910. aastal partei keskkomiteest. 1911. aastal lahkus Bogdanov üldse parteist. Ettepanekut sinna tagasi tulla ta vastu ei võtnud.

1917. a. sügise bolševistlikku riigipööret Bogdanov ei tunnistanud. Kuid terve hulk tema tektoonilisi ideid leidis kasutamist nõukogulikus olmes. Nii näiteks oli ehtsalt tektooniline laupäevakute ideoloogia. Kogu Venemaa elektrifitseerimise ehk GOELRO plaani, üht Lenini lemmikideed, vedasid Bazarov ja teised Bogdanovi mõttekaaslased.⁵³ Kirjanduse ja kunstide ideoloogiliselt suunatud, kuid ühtlasi privilegeeritud edendamiseks oli juba juttu. Proletkult, mida Bogdanov juhtis, oli esiotsa tegelikult bolševike parteile allumatu hiiglaslik kultuuriorganisatsioon, mis võistles Lenini juhitava riikliku organisatsiooniga proletariaadi hegemoonia pärast Vene riigis: kes keda? Kas võidab Bogdanov kultuuri abil Lenini või Lenin poliitika abil Bogdanovi? Bogdanovi üleliia puhas strukturaalne marksism on tänapäeval tihti vastuvõetamatu. Lenini praktilised vaistud andsid igapäevaelus sageli tulemuseks nii-öelda normaalse kodanliku kompromissi, samas liitus nendega hüpete-tegemise vaimustusest tulenev nn. revolutsiooniline vägivald. Nõukogude reaalsus oli bogdanovliku ja leninliku ühiskonnakorralduse etteaimamatu segu, umbes nõnda, nagu seda äärmuslikul kujul kajastab George Orwelli romaan “1984”.

Nii nagu suurem osa strukturaliste, nii armastas ka Bogdanov malet mängida. F. de Saussure illustreeris oma strukturaalset keeleteooriat kõige meelsamini malemänguga;⁵⁴ sedasama näidet kasutas kogemuskriitika esitelul vene empiriosümbolist P. Juškevitš.⁵⁵ Ajalugu teab jutustada, et Bogdanov mängis malet paremini kui Lenin; viimane jäi 1908. aasta partiis M. Gorki koduõuel kaunil Capri saarel kaotusseisu. Aga kaotusseisus lõi Lenin nupud mingil hetkel lihtsalt segamini ja kuulutas, et mäng on katkenud ning tulemust pole selgunud. See oli üks “dialektilise hüppe” elulisi väikevorme, revolutsiooniline katkestus mängu struktuurses pidevuses. Lenin tõusis püsti, tänas solvunud Bogdanovit ja lahkus kurguhäälsest naerdes võitjana. Nagu ka hiljem Zürichis dadaistlike mängurite juurest. Ning asjaosalistele jäigi mulje, et Lenin on võitja.

Jaan Undusk

(1958)

Lõpetanud 1982 Tartu ülikooli eesti filoloogina. *Dr. phil.* Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor. Avaldanud uurimusi kirjandusfilosoofia, Eesti ja Euroopa kultuuriloo, baltisaksa kirjanduse ja ajaloo kohta jm.

⁵³ Z. A. Sochor. *Revolution and Culture*, lk. 12.

⁵⁴ F. de Saussure. *Cours de linguistique générale*. Publié par Ch. Bailly et A. Séchehay. Éd. T. de Mauro. Paris, 2000, lk. 125–127. Eesti keeles vt. ka: M. Ivič. *Keeleteaduse põhisuunad*. Tlk. M. Erelt, M. Hint, J. Kaplinski, M. Remmel, H. Rätsep, E. Uuspõld, T.-R. Viitso, H. Öim. Tartu, 1969, lk. 132–133.

⁵⁵ P. Juškevitš. *Sovremennaja ènergetika s točki zrenija èmpiriosimvolizma. – Russkij pozitivizm*. Sost. S. Gusev. Sankt-Peterburg, 1995, lk. 110–111.